

A SZAKÉRTŐI RENDSZEREK TÁRGY OKTATÁSA A JPTE KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KARON

Borgulya István, borgulya@tk.jpte.hu

Janus Pannonius Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar

Abstract

At the Faculty of Business and Economics of the Janus Pannonius University I teach the subject "Expert Systems" within different specialisation in the fields of "Management Information Systems". My paper deals with teaching of this subject based on my experience, and I sum up some possibilities how to develop this subject.

After analysing the major research topics of Management Information Systems and the teaching of the Management Information Systems I suggest to extend the subject "Expert Systems" and to introduce other methods of artificial intelligence like neural networks, fuzzy systems.

1. Bevezetés

A JPTE KTK-n különböző gazdasági informatika specializációkban a szakértői rendszerek tárgyat oktatom. E tárgy oktatásáról, tapasztalataimról, valamint a továbblépés lehetőségeiről kívánok beszámolni. Mielőtt azonban a szakértői rendszerek (a továbbiakban: SZR) témájában elmélyednék, szükségesnek tartom magát a gazdasági informatika oktatást bemutatni és azon belül rámutatni a SZR tárgy helyére.

Tulajdonképpen a gazdasági informatika (továbbiakban: GI) oktatás és maga a GI is az informatika és a közgazdaságtudományok közt keresi helyét, igazi arculatát. Ezen útkeresés mérföldköveinek tekinthetők az oktatásban kb. 10. éve megjelenő GI specializációk, melyek az általános informatika oktatás mellett a gazdasági gyakorlatban alkalmazható további informatika ismereteket nyújtanak. Nyugat-Európában 10 éves tapasztalata van már e specializáció oktatásának. A JPTE KTK-n egy első rövid kísérlet után 1992-től oktatunk folyamatosan GI specializációt.

Igazodva a képzési struktúrához, az alapképzésben a 3. évfolyamon választhatnak hallgatóink egy kisebb, valamint a szakképzésben a IV-V. évfolyamon egy nagyobb, részletesebb GI specializációt. E néhány év alatt oktatásunk folyamatosan csiszolódott, tapasztalatok gyűltek fel. Úgy vélem, le lehet vonni már következtetéseket és oktatási tematikánkat ennek megfelelően finomítani kell. Így át kell gondolni pl. a kétféle specializáció egymásra épülésének lehetőségét, egyes tárgyaknál pedig (pl. a SZR -nél is) a tematikákat esetleg óraszámokkal együtt bővíteni kell.

Természetesen e változtatásoknál figyelembe kell venni a GI-vel szembeni elvárásokat, a fejlődés irányát, valamint oktatási lehetőségeinket, kapacitásainkat. Bár a SZR tárgy oktatásához ez a fejlődés-vizsgálat túlzott alaposágnak tűnhet, úgy vélem e vizsgálat önmagában is megér néhány szót. Így a továbbiakban először a GI várható fejlődését és ehhez kapcsolódva a GI oktatást vizsgáljuk, majd ezután térünk rá a SZR tárgy oktatására, bővítési lehetőségeire.

2. A gazdasági informatika fejlődése

Mint a bevezetőben említettem, a GI rövid története során folyamatosan alakította vizsgálódási irányait, céljait. Számunkra jelenleg az a legfontosabb, hogyan fog továbbfejlődni, mik lesznek a legfontosabb irányok a következő években.

E kérdést mások is felvetik, több tanulmány választja témájául. Én egy 1995-ös felmérést emelek ki, amely 30 német gazdaság informatikus (főleg egyetemi tanárok) véleménye alapján a következő 10 évre felvázolja a GI várható irányait [1]. Megállapításai úgy vélem általánosak és irányadóként használhatók fel oktatásunk tervezésénél, finomításánál.

A tanulmány szerint a GI egyre inkább önálló tudománnyá válik az informatika és a közgazdaságtudományok közt. A vélemények szerint 5 főbb irány prognosztizálható a GI következő 10 évében. Az irányok fontossági sorrendben a következők:

1. Az információ technika (IT) és kommunikáció technika (KT) optimális használata, megfelelő ember-gép rendszer kialakítása. Ez a szervezési sajátosságokkal rendelkező irány három szinten fejlődik tovább:
  - az egyén szintjén (Témái pl. otthoni munka számítógéppel, felhasználói felületek, számítógép alkalmazási feltételek vizsgálata, ...).
  - csoport, részleg, ill. vállalati szinten (pl. IT és KT váltások a vállalati szervezetben, Work Flow management, osztott információs rendszerek, számítógéppel segített csoportmunka, új IT-alapú szervezési formák, ...).
  - piaci, társadalmi szinten (pl. elektronikus piac, virtuális vállalat kialakítás, ...).
2. A vállalati információs rendszerek és különböző funkcionális rendszerek menedzselése és megvalósításukhoz szükséges módszerek kutatása. Ez a funkcionális vállalati gazdaságtanon alapuló irány pl. a vállalati információ-feldolgozás menedzselését, vállalati információs rendszer fejlesztést, alkalmazások gazdaságosságának mérését foglalja magában.
3. Az információ gazdaságos kezelése. E a tudományos irányzathoz pl. az információ management és az információ engineering tartozik.
4. Innovációs irányzat. A GI, mint innovációs tudományág pl. az IT és KT vállalati adaptációjával, technológia váltással, technológia politikával foglalkozik.
5. Rendszerfejlesztés. A számítógépes alkalmazások fejlesztésének ezen iránya pl. a rendszerfejlesztési módszereket, a rendszer bevezetést, minőségbiztosítást foglalja magában.

Az egyes irányzatok az IT és KT különböző módszereit igénylik. Ehhez kapcsolódnak azon módszerek is, melyek a jelenlegi kutatások élvonalába tartoznak, és várhatóan nagyobb súlyt kapnak a következő években. A felmérés, valamint további tanulmányok szerint ilyenek pl. a mesterséges intelligencia módszerei mellett (SZR, mesterséges neuronhálók, fuzzy rendszerek,...) a rendszerfejlesztés egyes mozzanataihoz, valamint a döntéstámogatáshoz kapcsolódó módszerek [2].

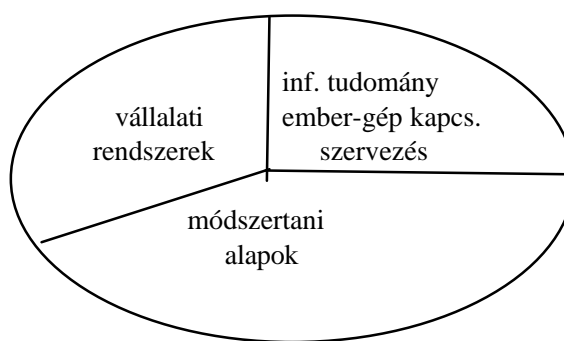
3. A gazdaság informatika oktatás

Az előző prognózis szerint a GI leglényegesebb céljai:

- az információ feldolgozás és kommunikáció technikáinak optimális használata, megfelelő ember-technika kapcsolat szervezése,
- vállalati információs rendszerek és különböző funkcionális rendszerek szervezése és a megvalósításhoz szükséges módszerek fejlesztése, kutatása,
- az információ gazdaságos kezelése

lesznek a következő években. Nyilván az oktatási témáknak is ezt kell tükrözniük.

Ha a jelenlegi oktatásunk témaköreit nézzük, szintén három nagyobb csoportba sorolhatók az oktatott tantárgyak (1. ábra).

1. ábra
A GI oktatás főbb témakörei

A főbb témakörökhöz a következő témák tartoznak:

- Vállalati rendszerek: Információs rendszerek tervezése, szervezése (CASE)
  Vállalati funkcionális rendszerek támogatása
  (adatbázis, CASE)
  Vállalati alkalmazások (számvitel, statisztika, ...)
- Információ tudomány, ember-technika kapcsolat szervezés:
  Inf. management, Irodai rendszerek szervezése
  Hálózatok alkalmazásai.
- Módszertani alapok: Kommunikációtechnika, Programozási módszerek,
  Adatbázisok használata, Döntéstámogatás,
  Szakértői rendszerek, Rendszerfejlesztés.

E témakörök a prognosztizált irányok egy részével azonos jellegűek (mint pl. a vállalati rendszer, az információ management, rendszerfejlesztés). Teljesen hiányzik viszont az innovatív irányzat. Az IT és KT optimális használatának lehetőségét a módszertani alapok témakör nyújtja. Ennek a témáit könnyen továbbfejleszthetjük a KT, a rendszerfejlesztés, vagy a mesterséges intelligencia területén. Pl. a mesterséges intelligencia (továbbiakban: MI) módszereinek közgazdasági alkalmazására számos példát láthatunk. Könyvek jelentek meg a mesterséges neuronháló alkalmazásáról, több cikk számol be fuzzy rendszerek, genetikus algoritmusok, eset-alapú döntések alkalmazásáról.

A MI vonalat jelenlegi oktatásunkban a "Szakértői rendszerek" tárgy képviseli. További MI módszerek oktatása azonban nem csak a jelenlegi alkalmazások, hanem a prognózis szerint is célszerű lenne. Ezek oktatása csak további óra és témabővítéssel képzelhető el.

4. A szakértői rendszerek tárgy oktatása

A szakértői rendszer tárgyat az 1992/93-as tanévben kezdtem el oktatni a harmadéves informatika specializáció keretében, majd 1994-től a szakképzés gazdaság informatika szakirányában. Indulásnál az oktatás anyagát az a néhány magyar, ill. angol irodalom nyújtotta, mely 1990-ben elérhető volt a magyar könyvpiacra. Időközben TEMPUS támogatással lehetőségem nyílt a német és holland egyetemeken jobban megismerni a témakört, és átformáltam a tananyagot (Tapasztalataim alapján írtam egy SZR könyvet az oktatás támogatására [3]).

Az oktatást először egy német oktatási céllal fejlesztett szakértői rendszer shell, az XPRO támogatta (szabadon terjeszthető ingyenes szoftver). 1994, majd 1995-től a LEVEL5 OBJECT szakértői rendszer shell 3.0, majd 3.6-os verzióit használhatjuk. A shell lehetőségei messze túlmutatnak oktatási lehetőségeinken, de alkalmas arra, hogy bemutassa egy fejlett szakértői rendszer shell lehetőségeit, és hogy kisebb feladatokat készítsünk segítségével.

Az oktatás célját három pontba foglalhatjuk:

- Bepillantást nyújtani a MI lehetőségeibe,
- a SZR alkalmazási lehetőségeinek és módszertanának áttekintése (technikák, módszerek),
- gyakorlati használata egy korszerű, hibrid SZR shellnek.

A féléves, heti 2 órás tárgy főbb témakörei a következők:

- Mesterséges intelligencia és szakértői rendszer. A MI kialakulása, a SZR-el közös története. A MI kutatási területei, tudásalapú rendszerek modellezési lehetőségei. A SZR célja, működési elve. Előnyei és hátrányai az emberi problémamegoldással összehasonlítva.
- A SZR általános jellemzői. A SZR mint szoftver: a SZR szoftver moduláris felépítése, a modulok főbb feladatai, technikái. A fejlesztésnél alkalmazható szoftverek csoportjai. A leggyakoribb problémátípusok alkalmazási példákkal. Közgazdasági alkalmazások.
- A SZR módszertani alapjai.
  - a.) Tudásábrázolási technikák
A különböző tudásábrázolási technikák csoportosítása. A logika tudásábrázolási lehetőségei: kijelentés és függvénykalkulus. Szabályok alkalmazása. Az objektum-tulajdonság-érték hármas, szemantikus háló és frame ábrázolás lehetőségei. Különböző lehetőségek framek megadására.
  - b.) Tipikus következtetési módszerek, stratégiák
A következtetésekről általában. A SZR következtetési rendszere. Különböző következtetési eljárások. A szabályalapú következtetés változatai (adatvezérelt, célvezérelt, valamint adat és célvezérelt következtetés kombinálása). A frame-, modell- és eset-alapú következtetés jellemzői.

c.) Következtetés bizonytalan adatokkal

Bizonytalan adatok kezelésének különböző módszerei. Valószínűségi számítás alkalmazása diagnosztikai problémáknál. Fuzzy logika lehetőségei, fuzzy SZR-ek jellemzői. Bizonyossági elmélet alkalmazása. A CF faktor és alkalmazása a LEVEL5 0.-ban.

d.) Az ismeretszerzés gyakori módszerei

Az ismeretszerzés fázisai. Az ismeretgyűjtés különböző módszerei: indirekt, direkt, automatikus és modell-alapú módszerek. Tipikus indirekt manuális (interjú, esettanulmányok), valamint gépi módszerek (többdimenziós értékadás, RGA-módszer).

– SZR típusok.

A különböző tudásábrázolási és következtetési technikák kombinálásával kialakult leggyakoribb SZR típusok jellemzői. Részletesebben a szabályalapú (célvezérelt, ill. vagy adatvezérelt), a frame-alapú, hibrid és induktív SZR jellemzői. Eset-alapú, valamint blackboard rendszerek.

– Különböző fejlesztőeszközök és feladattípusok.

a.) Fejlesztőeszközök, shellek

Fejlesztőeszköz csoportok: programozási nyelvek, környezeti eszközök, általános, problémafüggő, valamint szakterületfüggő shellek jellemzői. A fejlesztőeszközök általános jellemzői: általános adatok, fejlesztői és felhasználó interfész.

b.) A LEVEL5 OBJECT shell lehetőségei.

A LEVEL5 O. általános jellemzői: tudásábrázolás (szabályok, framek, démonok, célok, módszerek, hipertext, ablakok és képernyők), következtetési rendszer (szabály-, frame, hipertext alapú) és következtetési stratégiák (cél ill. adatvezérelt).

A LEVEL5 O. főbb menüi, a programírást támogató szerkesztői. A PRL nyelv és parancsai.

– SZR fejlesztés gyakorlata.

a.) Kisméretű SZR -ek készítésének sajátosságai

A különböző SZR típusok jellemzőit egy-egy mintapélda elkészítésével nyomon követjük. Az egészen kis méretű feladatok (kb. 1 óra elegendő elkészítésükhöz) fejlesztése illusztrálja az eltéréseket a szabályalapú célvezérelt, a frame-alapú célvezérelt, stb. SZR-ek fejlesztési sajátosságai közt. A feladatmegoldások egyúttal a LEVEL5 O. megismerését, kezelését is gyakoroltatják.

b.) Nagyméretű SZR-ek tervezésének módszerei.

A hagyományos programok és a SZR-ek fejlesztésének összehasonlítása. A prototípus technika, mint SZR fejlesztési módszer. SZR fejlesztési modellek.

Nagyméretű SZR fejlesztés illusztrálása diagnosztikai probléma megoldásánál.

A féléves tárgy tehát kb. 2/3 részben előadás és 1/3 részben gyakorlati óra. Ezt az arányt több szempont együtt határozza meg, így:

- az elméleti anyag mennyisége alapján a teljes félévet előadásokkal lehetne kitölteni,
- szerencsés, ha az elméleti anyag demonstrálására kisebb feladatokat oldunk meg,
- nagyobb feladatok megoldását nem lehet tervezni, mivel hallgatóink nem kapnak az informatika képzésben programozási ismereteket és az idő sem elegendő kivitelezésükre.

Az 1/3 rész gyakorlati óra tehát demonstrációs céllal kis feladatok megoldását jelenti. Ez az óraszám másra nem is elegendő: az alkalmazott shell, a LEVEL5 O. megismerése önmagában 2 gyakorlati órát igényel, és e mellett önálló feladatmegoldásra nem marad idő. Az előadás és gyakorlat arányán nem célszerű változtatni. Az elméleti anyag - azaz a SZR lényege, technikái - egyre többször kerül elő különböző alkalmazásokban, így ismeretük, megértésük lényeges. Konkrét SZR fejlesztés, amely szintén hasznos lenne, csak külön órakeret esetén képzelhető el.

5. Bővítés

Egy külön órakeret sokkal fontosabb lenne további MI módszerek megismertetésére, ill. különböző MI módszerek és a SZR technika kombinált bemutatására, mint csupán a SZR témakör további részletezése. Pl. egy "MI módszerek és alkalmazásuk a közgazdaságban" című tárgy betölthetné ezt a funkciót.

E tárgy tervezéséhez már megtettem az első lépéseket. Bevezetéséhez a következő lehetőségek kínálkoznak:

- egyelőre választható tárgyként meghirdetni a GI specializációkon, ill.
- előkészíteni a jelenlegi Szakértői rendszerek tárgy bővítését a "MI módszerek és alkalmazásuk a közgazdaságban" tárggyá.

Választható tárgyként meghirdetve az új tárgyat - egy félévvel és heti 2 órával számolva - lehetőség nyílik a tervezett új tananyag tanítására, kipróbálására. Az új tárgy témáinak súlypontját a közgazdasági területen már jelenleg is több alkalmazás alapját képező mesterséges neuronháló és fuzzy rendszerek képezik. Mindkét módszernél a gyakorlati technikát szoftverek segítségével kívánom bemutatni és közgazdasági alkalmazásokkal szemléltetnem a módszerek lehetőségeit.

A második változatnál, a Szakértői rendszerek tárgy bővítésénél jelenleg reálisan csak egy plusz óra emeléssel számolhatunk. Ez a tervezett új tárgy témáihoz kevés, a plusz órával csupán bepillantást lehet nyújtani a további módszerek lehetőségeibe. Hosszabb távon, ha 2 évről 3 évre emelik a szakképzés időtartamát, megvalósítható a tervezett bővítés. (Addig is meghirdethető kísérleti jelleggel választható tárgyként az első változat).

A SZR tárgy témái mellett a további témaköröket tervezem:

- Mesterséges neuronháló
  - a). Általános jellemzők: történet, biológiai analógia
alkalmazási lehetőségek, fogalmak, jelölések,
csoportosítások.
  - b). Tipikus neuronháló modellek
    - Perceptron
bemutatás, tanulóalgoritmus,
jellemzők, alkalmazások
    - Többrétegű Perceptron
bemutatás, backpropagation tanulóalgoritmus,
jellemzők, alkalmazások
    - Asszociatív tárolók
Hopfield modell, BAM
    - Önszervező háló
Kohonen modell
    - Felügyelet nélküli tanulás
    - Hibrid modellek
ART, Counterpropagation modell
  - c). Neuronháló fejlesztőeszközök
pl. NeuroShell 2, Neuralwork Exp.
  - d). Neuronháló alkalmazások közgazdasági területen
a modellek alkalmazása általában
prognózis, osztályozás, diagnózis jellegű döntések.
- Fuzzy rendszerek.
  - a). Elméleti alapok
fuzzy halmazok, fuzzy logika
  - b). Fuzzy technológiák

- fuzzy szabályozás, fuzzy optimalizálás
- fuzzy szakértői rendszerek
- c). Fuzzy fejlesztőeszközök
  - fuzzy logika szoftverek,
  - fuzzy szakértői rendszerek
- d). Hibrid rendszerek
  - neuronhálók kombinálása fuzzy-, szakértői rendszerrel
- e). Fuzzy rendszerek közgazdasági alkalmazása.
  - Petri hálók, döntés-előkészítés, rendezés

Az új témánál az előadások és a gyakorlat aránya ugyancsak 2/3 és 1/3. A különböző szoftverekkel önálló órai feladatmegoldásra itt sem lesz lehetőség, továbbra is demonstrációs céllal, az elméleti anyag illusztrálására lesz csupán idő.

Irodalom

1. W. König, A. Heinzl, A. v. Poblitzki: Die Zentralen Forschungsgegenstände der Wirtschaftsinformatik in der nächsten zehn Jahren
Wirtschaftsinformatik 37(1995) 6. S. 558-569.
2. J. Schultz, M. Weigelt, P. Mertens: Verfahren für die rechnergestützte Produktionsfeinplanung - ein Überblick.
Wirtschaftsinformatik 37 (1995) 6. 594-608.
3. Borgulya I.: Szakértői rendszerek, technikák és alkalmazások
ComputerBooks 1995 Budapest